

NOTES SOBRE ELS ESTUDIS JURÍDICS DE PAU CLARIS

Rafael Ramis Barceló
Universitat de les Illes Balears

Resum

Aquest breu escrit vol treure a la llum unes dades sobre la vida universitària de Pau Claris, cap o president de la Diputació del General de Catalunya durant els disturbis de 1640. Fins ara s'havia mantingut, sense documentar-ho, que Claris havia estudiat lleis i cànons a Barcelona o a Lleida i s'havia doctorat en ambdós drets en una d'aquestes universitats. En aquest escrit es mostra que Claris es va doctorar en dret canònic a Pisa i que havia estat abans a Roma. Això obre un marc de noves hipòtesis sobre la seva biografia i li atribueix un perfil totalment diferent del que la historiografia havia establert.

Paraules clau: Pau Claris, Pisa, Roma, doctorat, dret canònic.

NOTAS SOBRE LOS ESTUDIOS JURÍDICOS DE PAU CLARIS

Resumen

Este breve escrito quiere sacar a la luz unos datos sobre la vida universitaria de Pau Claris, presidente de la Diputación del General de Cataluña durante los disturbios de 1640. Hasta ahora se había sostenido, sin documentarlo, que Claris había estudiado leyes y cánones en Barcelona o en Lérida y se había doctorado en ambos derechos en una de estas universidades. En este escrito se muestra que Claris se doctoró en derecho canónico en Pisa y que había estado antes en Roma. Esto abre un marco de nuevas hipótesis sobre su biografía y le atribuye un perfil totalmente diferente al que la historiografía había asentado.

Palabras clave: Pau Claris, Pisa, Roma, doctorado, derecho canónico.

SOME REMARKS ON PAU CLARIS'S LEGAL STUDIES

Abstract

This paper looks into new details on the university life of Pau Claris, the leader of the *Diputació del General* of Catalonia during the disturbs of 1640. The historiography had understood Claris have been appointed Doctor *in utroque iure* in the University of Barce-

lona or in the University of Lleida. This paper claims that Claris was appointed as a Doctor in Canon Law in Pisa, before a stage in Rome. This interpretation opens a set of new hypothesis in the biography of Claris.

Keywords: Pau Claris, Pisa, Rome, doctorate, canon law.

QUELQUES REMARQUES SUR LES ÉTUDES JURIDIQUES DE PAU CLARIS

Résumé

Ce document explique de nouveaux détails sur la vie universitaire de Pau Claris, le lider de la Diputació del General de Catalogne durant les événements de 1640. L'historiographie avait compris Claris ont été nommé Docteur en *utroque iure* à l'Université de Barcelone ou à l'Université de Lleida. Ce document affirme que Claris a été nommé docteur en droit canonique à Pise, avant une étape à Rome. Cette interprétation ouvre un ensemble de nouvelles hypothèses dans la biographie de Pau Claris.

Mots clefs : Pau Claris, Pise, Rome, doctorat, droit canonique.

Un dels buits documentals més importants de la vida de Pau Claris (1586-1641) és el que fa referència als seus estudis. En totes les biografies es consigna que Claris fou doctor en dret civil i en dret canònic. Es desconeixen, però, les dades relatives als seus estudis universitaris. Ja en la seva celebrada monografia, Antoni Rovira i Virgili destacava aquest fet,¹ juntament amb la ignorància que es tenia sobre les fonts de la vida universitària d'aquest afamat i controvertit president de la Diputació del General. El professor García Cárcel, en el seu estudi, indicà:

Res no sabem dels estudis de Claris. Només sabem que es doctorà en dret civil i canònic. Realment, el floriment del dret a la Universitat barcelonina en aquells anys era notable.²

Efectivament, la tradició historiogràfica sembla acceptar que Claris havia estudiat a la Universitat de Barcelona, on havia rebut els graus de doctor en lleis i cànons. No obstant això, repassant la nòmina d'estudiants catalans a la Universitat de Pisa en aquells anys, he trobat una anotació que sembla que té una correspondència completa amb la figura de Claris i que faria canviar substancialment la hipòtesi mantinguda fins ara.

1. A. ROVIRA I VIRGILI, *Pau Claris: Estudi biogràfic i històric*, Barcelona, Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, 1922.

2. R. GARCÍA CÁRCEL, *La revolta catalana: Pau Claris*, Barcelona, Ariel, 1985, p. 17.

IN CLARIS FIT INTERPRETATIO

L'objectiu d'aquesta nota és donar informació sobre aquestes noves dades sobre Claris, a fi que es pugui considerar de bell nou la formació jurídica del canonge barceloní i, si escau, l'abast d'aquesta dins la seva vida. S'havia destacat sempre l'abrandat nacionalisme del nostre personatge,³ fruit d'un lligam formatiu i cultural molt arrelat a Catalunya i de la seva pertinença a una família de juristes vinculada a les institucions de govern del Principat.

Certament, Claris, nascut l'1 de gener de 1586 a Barcelona i batejat a la paròquia dels sants Just i Pastor,⁴ provenia d'una família amb una llarga tradició al servei de l'Administració. Com recorda García Cárcel, l'avi patern, Francesc, fou doctor agregat a l'Estudi General de Barcelona l'any 1567, cònsol de la Llotja els anys 1566 i 1571, i també portaveu i advocat assessor de la Generalitat l'any 1569.⁵ No sabem on va estudiar, però l'agregació significava, aleshores, una situació d'extraordinària importància en el si de la Facultat de Lleis i Cànon de la Universitat de Barcelona, que precisament va començar a funcionar en aquells anys. Indica Antoni Simon que Francesc Claris tingué problemes amb la Inquisició⁶ i que formà part d'una delegació que envià la Diputació a Felip II per a resoldre els conflictes que aquesta institució tingué amb l'inquisidor i amb el virrei.

Evelio Verdura indica que el pare de Pau Claris, Joan, nascut l'any 1550,⁷ cursà els estudis de dret a Bolonya, on es doctorà el 18 de juny de 1575.⁸ Per altra banda, García Cárcel recorda que a Bolonya es graduaren disset catalans del 1575 al 1605, i entre ells hi havia «Francesc Claris, el padre de Pau Claris».⁹ Suposem que és un *lapsus calami* i que volia dir Joan Claris. El germà gran de Pau es deia, com l'avi, Francesc. I va ser un celebrat jurista, vinculat al Consell de Cent¹⁰ i format a la Universitat de Barcelona.¹¹ Sabem que es doctorà el 16 de març de 1604, quan era rector Baltasar Morell, qui era, curiosament, conseller tercer del muni-

3. L'obra de referència és A. SIMON, *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008.

4. A. SIMON, *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*, p. 86.

5. R. GARCÍA CÁRCCEL, *La revolta catalana: Pau Claris*, p. 14.

6. A. SIMON, *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*, p. 84.

7. A. SIMON, *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*, p. 85.

8. E. VERDURA I TUELLS, *El cardenal Albornoz y el Colegio de España*, vol. III, Bolonya, Real Colegio de España en Bolonia, 1973, p. 655. Antonio Pérez Martín no dona cap indicació de cap d'ells en la seva *Proles Aegidiana*.

9. R. GARCÍA CÁRCCEL, «La Universidad de Barcelona en el siglo XVI», *Estudis*, núm. 8 (1982), p. 32.

10. A. SIMON, *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*, p. 86.

11. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Estudi General, 1B-XVIII-6, s. f.: «Le matriculó Francesc Claris, natural de esta ciudad, de leyes. 16 de marzo de 1604».

cipi.¹² Aquest fet avalava la hipòtesi que Pau hagués estudiat a Barcelona o, si no era així, a la Universitat de Lleida.

Tot i que, com s'ha dit abans, García Cárcel indiqui que el floriment del dret era notable, cal dir que el fet més destacat del moment fou la pugna entre les universitats de Lleida i de Barcelona per aconseguir els millors mestres.¹³ Evidentment, figures com Antoni Olibà, professor en ambdues universitats, mostren la presència de professors d'una altura força remarcable. I tenia sentit la hipòtesi que circulava des de Rovira i Virgili i que feia de Claris un exponent típic de la universitat catalana del moment, car els professors aleshores feien una integració del *ius commune* amb la tradició jurídica que s'havia forjat al Principat.

Cal espigolar bé per aconseguir algunes dades sobre aquest període, car la informació que tenim és molt minsa. A l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (fons Consell de Cent, Estudi General, 1B-XVIII-7 a 1B-XVIII-9), amb una documentació ben esparsa, no s'hi troba cap menció sobre Claris, com tampoc no apareix en el Registre de Deliberacions Relatives a l'Estudi General entre el 1636 i el 1652. La documentació de la Biblioteca de Catalunya sobre la història de la Universitat de Barcelona, majoritàriament del segle XVIII, no ens dóna cap pista. Hom sap que els lligalls que custodia la Biblioteca de la Universitat de Barcelona sobre la seva pròpia història provenen bàsicament de la Universitat de Cervera (fons Arxiu Universitat de Cervera) i que una bona part es va perdre en els trasllats. Les poques dades que tenim de l'Estudi General de Barcelona són principalment dels segles XVIII i XIX (que era, per altra banda, allò que interessava administrativament en aquelles saons).

Davant aquest buit documental, un historiador tan celebrat i competent com García Cárcel mostra una actitud hipotètica sobre els estudis de Claris i arriba a indicar que «és possible que no estudiés a Barcelona, sinó a la Universitat de Lleida».¹⁴ Tot i això, l'autor elabora una nòmina àmplia dels seus hipotètics mestres i companys a la Universitat de Barcelona:

Els seus probables mestres a la Universitat foren Jeroni Fiviller, Felip Dimas Muntaner, Pere Pla, Domènec Prexana, Josep Illa, Pere Pau Cassador, Francesc Gamir, Gabriel de la Guarda, Antoni Miquel i Jeroni Garbí. Companys dels seus anys estudiantils foren juristes tan remarcables com Narcís Peralta (catedràtic de Digest el 1629), Pau Xammar (catedràtic de Decretal per la mateixa data), Onofre Vila, Joan Pere Fontanella, Bernat Sala, Miquel Joan de Magarola i altres cèlebres juristes. No

12. R. GARCÍA CÁRCEL, *La revolta catalana: Pau Claris*, p. 20.

13. A. FERNÁNDEZ LUZÓN, *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 177-179.

14. R. GARCÍA CÁRCEL, *La revolta catalana: Pau Claris*, p. 20, n. 10.

hem trobat dades de la llicenciatura i doctorat de Pau. Segurament que estudià la carrera en el període posterior a 1604, i els acabà el 1611.¹⁵

García Cárcel assegura que «el doctorat en ambdós drets (civil i canònic) costaria a Claris set anys».¹⁶ La hipòtesi lleidatana ha tingut acceptació per part d'Antoni Simon, qui indica que «només sabem que va cursar estudis jurídics a la Universitat de Lleida i que es doctorà en dret civil i canònic abans de l'any 1612».¹⁷ De fet, hom posa el 1612 com a fita perquè és l'any que tornem a tenir dades de Claris. Indica Simon:

Aquell any, el dia 2 de març, el papa Pau V va expedir unes lletres apostòliques per les quals s'ordenava que es donés possessió a Pau Claris d'una canongia al capítol d'Urgell, instrucció que anava acompanyada de la concessió de l'estaduria de Vilamitjana i de l'arxiprestat d'Àger. Les lletres papals foren presentades pel canonge Francesc d'Oluja al capítol pirinenc el dia 7 de setembre, i, el dia 25 d'aquell mateix mes, Pau Claris fou admès *ad osculum pacis* a la comunitat capitular d'Urgell; una oportuna dispensa d'edat, atorgada per la cúria romana, va sortejar la condició reglamentada de comptar amb un mínim de quaranta anys per accedir al canonicat.¹⁸

Cal afegir a aquesta dignitat el nomenament per a un benefici a la catedral de Barcelona el 26 d'agost de 1612, avalat pels notaris Enric i Salvador Coll,¹⁹ així com l'estaduria de Vilamitjana i l'arxiprestat d'Àger. La vida de Claris, a partir de la segona meitat del 1612 comença a estar bastant ben documentada i es pot resseguir amb una certa facilitat, primer a partir de les actes capitulars i després també a través de les abundants fonts de la història política i institucional barcelonina del moment. Cal indicar, d'acord amb la documentació que ara esmentarem, que la manca d'informació sobre Claris a Catalunya abans del 1612 és molt probablement deguda al fet que es trobava a Itàlia.

En l'acta de concessió dels graus de la Universitat de Pisa (reg. 24, f. 47v)²⁰ trobem que el dia 7 de juny de 1612, davant el notari Iohannes Botteghesius i el canceller Franciscus Sanmartinus, es concedí el grau de doctor *in iure canonico* a «Clarius rev. Paulus barchinonensis», fill de «Iohannes Clara». El promotor fou Sanctes Ballarinus i els testimonis foren «rev. Masius, barchinonensis, doc.; rev. Andreas Guastalacqua, de Palaria, u.i. doctor; Franciscus Nerettius, flor. Augustinus de Sole, flor.».

15. R. GARCÍA CÁRCEL, *La revolta catalana: Pau Claris*, p. 19-20.

16. R. GARCÍA CÁRCEL, *La revolta catalana: Pau Claris*, p. 18.

17. A. SIMON, *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*, p. 88.

18. A. SIMON, *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*, p. 88.

19. R. GARCÍA CÁRCEL, *La revolta catalana: Pau Claris*, p. 20.

20. G. VOLPI, *Acta graduum academiae pisanae*, vol. II (1600-1699), Pisa, Università degli Studi di Pisa, 1979, p. 68.

Fins on he pogut veure, la presència de Claris a Pisa degué ésser molt breu, ja que no el trobem com a testimoni de cap de les col·lacions de graus dels nombrosos catalans que acudien a la seu pisana per a obtenir el grau en lleis, cànons o *in utroque*. El costum, com és sabut, era que els catalans fessin de testimonis dels seus condeixebles paisans.

El regest sobre Pau Claris indica una altra dada d'interès: dins els llocs on féu els estudis previs el nostre autor no hi destaquen ni Barcelona ni Lleida (com sí que consta en altres casos d'estudiants catalans, valencians o aragonesos, si no Roma).²¹ Això no vol dir que Claris no assistís a cap curs a les universitats catalanes, sinó que, abans de passar per Pisa, provenia, com tants d'altres eclesiàstics catalans, de Roma.

Paul Grendler indicà que a la Universitat de Roma es concediren abundants doctorats en dret.²² De fet, la majoria dels clergues catalans que es doctoraren a Pisa procedien de la Universitat de la Ciutat Eterna, on és presumible que acudis sin no tant pel prestigi universitari, sinó per la possibilitat que hi havia, participant en intrigues curials, d'obtenir algun benefici eclesiàstic. Malauradament no tenim els *ruoli* complets de la Universitat romana,²³ que permetrien fer abundants comprovacions i on apareixerien, pel que he pogut resseguir, molts estudiants de diferents punts de la Corona d'Aragó.

De fet, la majoria de clergues catalans tornaven a casa després d'haver obtingut (o de tenir emparulat) un benefici. En molts casos evitaven assolir el grau de doctor a Roma, car ja en el segle XVI tenia fama de concedir-los amb lleugeresa. Normalment, el grau més important, el de cànons, que obria portes a canongies i altres beneficis, l'obtenien en una altra universitat. I, moltes vegades, després d'acreditar llur estada a Roma, els eclesiàstics obtenien directament el doctorat *in utroque* en un altre estudi. La manca de dades sobre Nàpols, Pavia i altres universitats a les acaballes del segle XVI i el començament del XVII ens impedeix fer un mapa complet de les relacions entre la Corona d'Aragó i Itàlia.²⁴

21. G. VOLPI, *Acta graduum academiae pisanae*.

22. Indica P. F. GRENDLER, *The universities of the Italian Renaissance*, Baltimore i Londres, Johns Hopkins University Press, 2002, p. 460, que, curiosament, a la Universitat de Roma es conferiren més graus en lleis que en cànons. Tot i així, només l'1 % o el 2 % dels graduats eren de fora d'Itàlia. Per les verificacions que he pogut fer, aquesta xifra sembla molt menor que la real. La publicació de les dades de matrícules i graus de Roma ajudarà a interpretar aquestes dades.

23. Algunes indicacions esparses es troben a E. CONTE (ed.), *I maestri della Sapienza di Roma dal 1514 al 1787: I rotuli e altre fonti*, Roma, Istituto Storico per il Medio Evo, 1991.

24. Sobre aquest tema, vegeu R. RAMIS BARCELÓ, «Peregrinatio academica: legistas y canonistas de la Corona de Aragón en las universidades italianas durante el Renacimiento», *Miscellanea Historico-iuridica*, núm. 12 (2013) (en premsa).

Tot i així, pel que es pot concloure a partir dels estudis d'universitats com Bolonya, Macerata²⁵ o Pisa, la presència d'eclesiàstics catalans en l'època de Claris fou més que notable. Però, per les facilitats en la comunicació i els lligams històrics, tret de Bolonya (que continuava sent l'*alma mater studiorum* per excel·lència), Pisa tenia la universitat més freqüentada. De fet, Felip II acceptà els graus a la Universitat de Pisa l'any 1585, per l'enfeudament del gran duc de la Toscana,²⁶ i des d'aquell moment, i més que mai, molts clergues hi acudiren per a doctorar-se.²⁷

Del 1610 al 1614 trobem a Pisa una nòmina important de clergues catalans, que destacaven molt sobre el conjunt de graduats hispans del moment: Pau Monter,²⁸ català, *in utroque*; Francesc Oluja,²⁹ de les Oluges Altes (Urgell); es van graduar el mateix dia —procedents de Roma— Tomàs Cervera i Agustí Joan Miralles, ambdós de Tortosa i canonges a Lleida; Onofre Roselló, de Ginestar (Tortosa); Alfonso Ordóñez de la Real, natural de Carrión i ardiaca de la Valdonsella (Pamplona); Cristòfol Rich, de Girona; el mateix dia es van graduar Pere Joan Damià, de Vic, Jaume Marcet, d'Esparreguera, ambdós procedents de Lleida, i Pau Sellés, del qual ignorem l'origen; Pedro Martín de Vera, d'Alacant, i Lluís Sentis d'Orta (Tortosa), *in utroque*.³⁰

Cal esmentar el cas de Francesc d'Oluja, canonge que es va doctorar a Pisa, procedent de la Universitat de Lleida. Oluja fou qui presentà les lletres papals de conferiment de la canongia de Claris al capítol pirinenc. Molts dels altres graduats en lleis procedien directament de Roma. Dins el terreny de la conjectura, ens podem demanar si Claris va obtenir el grau en lleis (ell signava com a doctor en dret civil i canònic) a Roma.

25. S. SERANGELI, *I laureati dell'antica Università di Macerata (1541-1824)*, Torí, Giappichelli, 2003, p. 372-374.

26. D. JULIA i J. REVEL, «Les pérégrinations académiques, xvie-xviii siècles», a D. JULIA i J. REVEL, *Les universités européennes du xvie-au xviii siècle: Histoire sociale des populations étudiantes*, París, Éditions de l'E.H.E.S.S., 1989, p. 59-60: «La part des Espagnols ne cesse de croître à partir de cette date, et jusque dans les années 1610-1620; double indice de l'orthodoxie religieuse de l'université et de l'inféodation du Grand-Duché à la Couronne d'Espagne: dans les trois dernières décennies du xvie siècle, les candidats au doctorat issus de la péninsule Ibérique représentent plus des trois quarts des candidats étrangers au Grand-Duché de Toscane».

27. E. MANGO TOMEI, *Gli studenti dell'Università di Pisa sotto il regime granducale*, Pisa, Pacini, 1976, p. 119.

28. Graduat el dia 17 de setembre de 1610 (G. VOLPI, *Acta graduum academiae pisanae*, p. 56).

29. Graduat el dia 14 de novembre de 1610 (G. VOLPI, *Acta graduum academiae pisanae*, p. 57).

30. Sobre els graduats hispans en lleis i cànons a Pisa durant els segles xvi i xvii, vegeu R. RAMIS BARCELÓ, «Estudiantes hispanos de leyes y cánones en la Universidad de Pisa (1543-1665)», *Glossae: European Journal of Legal History*, núm. 10, *Homenaje al profesor Antonio Pérez Martín* (2013), p. 524-544.

Sembla altament probable que Claris comencés els estudis jurídics al Principat, car la majoria d'alumnes així ho feien. Potser alguna notícia esparsa dels estudis de Barcelona i Lleida ens doni la pista definitiva. Sembla, per la manca documental que trobem des del 1604, que la presència a Catalunya del nostre personatge no fou continuada. Això canvia la perspectiva localista des de la qual s'havia contemplat la vida del canonge pirinenc. No fou com el seu germà Francesc, de formació universitària catalana, o com el seu germà Mateu, la trajectòria eclesiàstica del qual fou més limitada, amb un benefici a Santa Maria del Mar.³¹ No he trobat dades de Mateu a Pisa i tot fa pensar que la seva formació fou més local.

Finalment, tot i que no sigui una qüestió estrictament jurídica, cal dir que la presència de Claris a Itàlia obre un nou interrogant sobre si va rebre o no l'ordenació sacerdotal. En la documentació de l'Arxiu Episcopal de Barcelona no hi consta l'ordenació (sí, en canvi, la del seu germà Mateu, l'any 1606),³² però no és impossible que Claris hagués rebut el sagrament a Roma. García Cárcel, atès que no hi havia indicis ni de l'ordenació diaconal ni de la sacerdotal, indica que és «molt possible que Pau Claris fos nomenat canonge directament, sense haver estat prèviament capellà».³³ El tractament de *reverendus* que es consigna en la documentació pisana indica simplement la seva adscripció a l'estament eclesiàstic, però no concreta res sobre el seu estat sacerdotal.

CONCLUSIONS

Si considerem que aquest Paulus Clarius és el nostre personatge, s'obren noves vies per a l'estudi biogràfic. Deixen de tenir sentit les visions tradicionals, que feien del canonge d'Urgell un personatge que pràcticament no havia sortit mai del Principat i totalment afaiçonat per la cultura jurídica i política catalana (barcelonina o lleidatana). Al contrari, Pau Claris, abans de prendre possessió del canonicat, viatjà a Itàlia a completar els seus estudis de lleis i cànons. El context biogràfic del jove Claris no és tant el d'un estudiant a la Barcelona (o la Catalunya) del començament del segle XVII, sinó el d'un distingit eclesiàstic que féu el *cursus honorum* a Itàlia, com tants altres canonges, beneficiats o rectors catalans del moment.

Si donem per vàlida aquesta nova perspectiva, s'imposa seguir l'estudi biogràfic de Claris a Roma i a Pisa durant els anys 1604-1612. I el buit documental a

31. R. GARCÍA CÁRCCEL, *La revolta catalana: Pau Claris*, p. 15.

32. R. GARCÍA CÁRCCEL, *La revolta catalana: Pau Claris*, p. 20.

33. R. GARCÍA CÁRCCEL, *La revolta catalana: Pau Claris*, p. 20.

Catalunya quedaria totalment justificat, car el nostre personatge hauria estat (com a mínim durant un període important) a la península italiana. De fet, la rapidesa amb la qual Claris obtingué la canongia (amb la preceptiva dispensa pel fet de tenir menys de quaranta anys) es podria justificar no només per la bona posició de la seva família en l'Administració barcelonina i del Principat, sinó també pels bons oficis que degué fer a Roma. Normalment, els eclesiàstics catalans en aquell temps obtenien la canongia a una edat més avançada i el viatge a Pisa o a una altra universitat italiana era, dins el marc d'una *peregrinatio academica* força elitista, una mena de requisit previ a la presa de possessió.

Per acabar, cal indicar que el grau obtingut era només el de doctor en cànons. D'aquí podem concloure que Claris no aconseguí d'un sol cop el doctorat *in utroque* (com semblen indicar les seves biografies), sinó que rebé per separat el doctorat en lleis i el doctorat en cànons. Queda per saber on rebé Claris el doctorat en lleis. Potser a Roma? El rebé (després o abans) a Barcelona o a Lleida, i l'escassetesa de dades d'aquestes universitats no ens ho pot corroborar?

Aquestes i altres preguntes queden en l'aire, en espera de noves investigacions i troballes sobre els estudis jurídics de Pau Claris. No obstant això, si se segueixen les pistes que aquí es proposen, els propers estudis biogràfics sobre el canonge pirinenc poden seguir uns camins ben diferents dels que s'havien recorregut fins ara.